

ИНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПОНЯТТЯ ТА ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Крицкалюк Назар Іванович

Аспірант кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна)
Nazar27@bigmir.net

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО: ПОНЯТИЕ И ПОДХОДИ КЪМ ОПРЕДЕЛЕНИЕТО

Крицкалюк Назар Іванович

Аспирант в катедрата по политология на
Киевския национален университет „Тарас Шевченко”, Украйна
Nazar27@bigmir.net

Анотация

Проанализирани са различните подходи към разбирането на концепта на гражданското общество в работите на чуждестранните и украинските учени, описан е генезиса и современните интерпретации на понятието «гражданско общество». Отбелязва се, че многовековната традиция на неговото изучаване засега не е позволила да се изработи единна и общоприемлива теоретическа концепция за неговото научно представяне. Полемиката за съдържанието и дефинициите на този феномен, неговата структура и функцията продължава, а представените в научната литература определения са прекалено многочислени и различно разбирани. В същото време по-голямата част от изследователите се съгласяват с тезиса, че за гражданското общество е характерна единна система от ценности, която фиксира неговото разграничаване от държавата, както чрез нарастване на свободата и разширяването на социалното равенство, так и чрез реструктуризацията и демократизацията на самата държава. Понятието «институт на гражданското общество» се разглежда като специфична форма на самоорганизацията на гражданите, която регулира процесите извън сферата на дейността на държавата чрез определени норми и правила. Показано е, че в определени аспекти украинското общество повтаря в «сгънат» и конспективен вид опита на западните страни, но в много отношения върви по свой път. За разлика от западните страни, където процесите на развитие на гражданското общество са били предимно постепени и органични, гражданското общество в Украйна е значително по-фрагментарно, несбалансирано и в много от случаите амбивалентно, а взаимстването на едни или други организационни форми не винаги води до пълноценно развитие на тяхната съдържателна страна.

Ключови думи: гражданско общество, институционално измерение, държава, самоорганизация на гражданите, фрагментарност.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА: ПОНЯТИЕ И ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ

Крицкалюк Назар Иванович

Аспирант кафедры политологии
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина)
Nazar27@bigmir.net

Аннотация

Проанализированы различные подходы к пониманию концепта гражданского общества в работах зарубежных и украинских ученых, описан генезис и современные интерпретации понятия «гражданское общество». Отмечается, что многовековая традиция его изучения пока не позволила выработать единую и общеприемлемую теоретическую концепцию его научного представления. Полемика о содержании и дефиниции этого феномена, его структуры и функций продолжается, а представленные в научной литературе определения слишком многочисленны и разнопонимаемы. В то же время большинство исследователей соглашаются с тезисом, что для гражданского общества характерна единая система ценностей, которая фиксирует его разграничение с государством, как через возрастание свободы и расширение социального равенства, так и через реструктуризацию и демократизацию самого государства. Понятие «институт гражданского общества» рассматривается как специфическая форма самоорганизации граждан, которая регулирует процессы вне сферы деятельности государства через определенные нормы и правила. Показано, что в определенных аспектах украинское общество повторяет в «свернутом» и конспективном виде опыт западных стран, но во многом идет своим путем. В отличие от западных стран, где процессы развития гражданского общества были преимущественно постепенными и органичными, гражданское общество в Украине, значительно более фрагментарно, не сбалансировано и во многих случаях амбивалентно, а заимствования тех или иных организационных форм не всегда ведет к полноценному развитию их содержательной стороны.

Ключевые слова: гражданское общество, институциональное измерение, государство, самоорганизация граждан, фрагментарность.

INSTITUTIONALIZATION OF CIVIL SOCIETY: THE CONCEPT AND APPROACHES TO THE DEFINITION

Nazar Kritskalyuk

Graduate student of political science
Kyiv National University named after Taras Shevchenko (Ukraine)
Nazar27@bigmir.net

Annotation

Different approaches to understanding the concept of civil society in works of foreign and domestic scholars are analyzed; the genesis and modern interpretations of the concept of "civil society" through institutional dimension are shown. It is noted that the

centuries-old tradition of the study of civil society still hadn't managed to develop a common and overall acceptable vision, so the debate about the content of the definition of this phenomenon, its structure and functions continues, and present in scientific literature definitions are varied. At the same time, most researchers agree with the thesis that civil society is characterized by a single value system that fixes its division with the state, both through the increase of freedom and expansion of social equality, and through the restructuring and democratization of the state. The concept of "civil society institution" is regarded as a specific form of self-organization that regulates the processes beyond the scope of the state through certain rules and regulations. It is shown that in certain aspects Ukrainian society repeats in a "minimized" form the experience of Western countries, but in many ways it goes its own way. In contrast to Western countries, where all processes were mostly gradual and organic, the elements of civil society which occur in Ukraine are much more fragmented, not balanced and in many cases suffer a substantial ambivalence, and copying of certain organizational forms do not always lead to a development of their sense.

Keywords: civil society, institutional dimension, the state, the self-organization of citizens, fragmentation.

Українське суспільство переживає процес докорінної зміни соціально-економічної моделі розвитку, що безпосередньо впливає на всі сфери суспільного життя, його інститути, норми, цінності. Розгляд тенденцій суспільного розвитку крізь призму їх розуміння як складових трансформаційного процесу акцентує увагу на аспекті вдосконалення соціальних і політичних інститутів. Під кутом зору політичної реформації в центрі теоретичного осмислення та практичної діяльності постає проблема підвищення ефективності влади та раціоналізації політичної системи, що безпосередньо пов'язана з проблемою інституційної трансформації громадянського суспільства і його відносин з державою.

Виявлення специфіки української моделі інституціалізації громадянського суспільства представляються винятково актуальними в аспекті підвищення ефективності функціонування держави та механізмів її зв'язку з громадянським суспільством, її зміцнення як гаранта демократичного політичного режиму й забезпечення прав і свобод людини.

У сучасній політичній науці найбільш широку джерельну базу щодо вивчення громадянського суспільства та його інститутів становлять праці зарубіжних учених (А. Аг, Дж. Александер, А. Арато, Ю. Габермас, Е. Геллнер, В. Гелстон, Р. Дарендорф, Т. Карозерс, Дж. Кін, Дж. Коен та ін. Генеза ідеї громадянського суспільства, її теоретичний зміст достатньо повно представлені і в низці праць вітчизняних дослідників (В. Барков, Г. Зеленько, І. Кононов, І. Кресіна, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Цвих, Г. Щедрова та ін.). У даних дослідженнях виявлено, що громадянське суспільство перебуває в стадії формування окремих інститутів. Однак, відсутність власного досвіду й таких позитивних умов, як сформована правова держава і розвинена громадянська культура, значно ускладнюють даний процес. Це й обумовило необхідність дослідження проблеми інституціалізації громадянського суспільства в Україні, еволюцію поняття та визначення його сутності.

Громадянське суспільство є однією з ключових категорій сучасної політичної науки. Процеси, що протікають у ньому, значною мірою визначають зміст політики й напрямки її реалізації. Питання про генезис та сутність громадянського суспільства ще й зараз залишаються дискусійними. Одні вчені вбачають у громадянському суспі-

льстві синонім ринкових або інших форм приватного життя; інші - відносять ідею громадянського суспільства як автономного від держави утворення лише до ранньої ліберальної стадії розвитку капіталізму; представники ж ліберальної й помірковано консервативної традиції негативно сприймають ідею про поділ громадянського суспільства й держави, розглядаючи їх як взаємодоповнюючі одне одного інститути.

У громадянське суспільство входять громадяни, наділені певними правами та обов'язками перед суспільством, де кожен виступає не як підданий держави, а як приватна особа зі своїми власними цілями. Шлях до громадянського суспільства, розробка його концепції, власне формування та розвиток є складними і довгостроковими.

Сучасні теорії громадянського суспільства ведуть свій початок із античних часів і середньовіччя. Поняття «громадянське суспільство» у працях Платона, Аристотеля, Цицерона визначається як сукупність громадян, які мають спільну мету = добробут спільноти; а спільнота громадян є полісом. Ототожнюючи поняття «держава» і «громадянське суспільство», Цицерон зазначав, що «...надбанням громадянської общини, надбанням народу є держава. Але чим саме є громадянська община, як не силою-силенню людей, які пов'язані між собою» [1, 21]. У той час під політичним розуміли всі основні сфери життя суспільства: родину, релігію, освіту, мистецтво, художню літературу тощо. Громадянин мав жити і брати участь у політиці відповідно до законів та, не завдаючи шкоди іншим громадянам. Уже тоді виникло розуміння суспільства як сукупності громадян.

Давньогрецькі мислителі Платон і Аристотель не уявляли суспільне життя окремо від держави, оскільки це могло призвести до безладдя. Держава забезпечує функціонування права, отже, й справедливості. Суспільної згоди можна досягти завдяки наявності середніх верств населення. З цього приводу в трактаті «Політика» Аристотель пише: «Коли через відсутність середніх громадян чисельність незаможних переважає, держава потрапляє в небезпеку й швидко прямує до загибелі» [2, 444] та «Тільки там, де в складі населення середні верстви переважають або обидві крайності, або одну з них, державний лад може розраховувати на стійкість» [2, 444].

Видатний італійський філософ і політолог Нікколо Макіавеллі залишив по собі глибокі й актуальні ідеї щодо громадянського суспільства і держави. У його широко відомому творі «Державець» простежується описання елементів громадянського суспільства як спільності людей, що протистоїть державі, яка прагне підкорити життя суспільства [3, 69].

Принципово іншу концепцію громадянського суспільства висунули англійські філософи Томас Гоббс та Джон Локк, французькі просвітелі Шарль-Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Шарль Алексіс де Токвіль, німецькі філософи Іммануїл Кант, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель та інші мислителі того часу.

Т. Гоббс, наприклад, у своїх творах «Філософські елементи вчення про громадянина» та «Левіафан» зазначив, що держава виникає внаслідок переходу від «природного стану» з «війною всіх проти всіх» до громадянського стану. Лише, домовившись про створення держави, уклавши суспільний договір, громадяни здатні домогтися спокою та порядку. Благо народу — вищий закон держави. А громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», колектив, в якому окремі люди набувають високих якостей [4, 331–332].

У дослідженнях французьких мислителів Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо знайшли своє втілення ідеї парламентаризму, законності, розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, що є невід'ємними умовами існування громадянського суспільства. Ж.-Ж. Руссо пропагував ідею суверенності волі народу. Теорії розподілу

влади він протиставляв власну систему постійно діючого в державі плебісциту для вирішення суспільно-політичних проблем. Поняття «держава» і «громадянське суспільство» в працях французького філософа виступають синонімами. Головною ознакою громадянського суспільства, на думку Ж.-Ж. Руссо, є участь кожного громадянина в державних справах та безумовне повновладдя народу [5].

Перше чітке відокремлення понять «громадянське суспільство» і «держава» в політичній науці пов'язане з ім'ям Гегеля. Визначаючи етапи еволюції форм людського співжиття, він дійшов висновку, що соціальне життя, яке властиве громадянському суспільству, принципово відрізняється від сім'ї та публічного життя держави. «Громадянське суспільство – зазначає Гегель – є диференція, яка виступає між сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави» [6, 228]. У сферу функціонування громадянського суспільства він включав ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, що призначалися для забезпечення життєдіяльності суспільства й реалізації громадянських прав. Приватні інтереси представляють сім'я та громадянське суспільство, загальний інтерес – держава.

Особливо важлива роль у вивченні громадянського суспільства належить політичній науці. Саме вона розглядає його у взаємозв'язку з державою та в цілому з політичною системою. Громадянське суспільство виступає як постійний супутник та противага державі, яке повсякчас прагне вийти з-під її контролю. Саме на цих аспектах дослідження зосереджує увагу російський науковець К. С. Гаджиев. Він запропонував визначення громадянського суспільства як «...системи самостійних та незалежних від держави суспільних інститутів і міжособистісних відносин, які створюють умови для самореалізації окремих індивідів та колективів і завдяки яким виражаються й реалізуються приватні інтереси й потреби – індивідуальні та колективні» і акцентує увагу на тому аспекті, що громадянське суспільство можливе лише з моменту, коли громадянин, маючи певні права та обов'язки, усвідомлює себе членом суспільства, та несе відповідальність перед ним [7, 19].

На наш погляд, даний підхід щодо визначення громадянського суспільства за дисциплінарною належністю є достатньо приблизним та поверховим, оскільки базується на розмежуванні предметних галузей науки, на виділенні дисциплінарних ракурсів розгляду концепту «громадянське суспільство», що в сучасних умовах інтеграції наук є досить проблематичним.

Більш обґрунтованим та зваженим вважаємо підхід у дослідженні розвитку громадянського суспільства, який апелює до змістовних розходжень. В якості системоутворюючих ознак такого суспільства науковці пропонують високий рівень самоорганізації, особливий якісний стан суспільних зв'язків та громадянської взаємодії, вільну та добровільну участь у суспільно-політичних процесах, незалежність або автономність індивідів як суб'єктів суспільно-політичного життя, наявність реальних громадянських прав та свобод, самореалізацію людини як громадянина тощо.

Прикладом інтерпретацій такого роду можуть бути наступні визначення громадянського суспільства. Так, американський учений П. Андерсон вважає його «... практичним полем дії дуже автономних недержавних інститутів» [8, 26]. Відомий російський дослідник А. Мігранян наголошує, що це – «... сфера спонтанного самовиявлення вільних індивідів і асоціацій, що сформувалися добровільно, та організацій громадян, що обмежені необхідними законами від прямого втручання й довільної регламентації діяльності цих громадян з боку органів державної влади» [9, 67]. Найбільш поширеною точкою зору щодо розуміння громадянського суспільства є його отождення з позадержавною сферою.

На нашу думку, в науковій літературі ще не дістало широкого розповсюдження визначення громадянського суспільства як приватної сфери людської діяльності, незалежної від держави та суспільних структур. Вважається, наприклад, що громадянське суспільство існує в рамках приватної сфери, тобто у вигляді таких інститутів як сім'я, приватні підприємства, профспілки, клуби, місцеві співтовариства тощо. У зміст поняття «приватна сфера» вбирається все різноманіття індивідуальних та групових інтересів, а також відповідні їм засоби реалізації. Відштовхуючись від поділу на «публічне» й «приватне», в даній традиції політику розуміють як діяльність держави. Отже, всі види діяльності, в яких люди можуть задовольняти свої інтереси і потреби власними силами, видаються свідомо «неполітичними».

Угорський дослідник А. Аг пропонує розширити зміст поняття «громадянське суспільство», протиставляючи цим його не державі, а інституційному суспільству загалом. З цієї точки зору, воно розглядається як «...та сфера, де виникають нові рухи, щоб зрештою утвердитися в якості нових інститутів та нових сфер» [8, 40]. Таке суспільство відрізняється багатством та різноманітністю організованих форм, охоплюючи різні спонтанно організовані союзи, представництва інтересів та квазі-інститути.

У свою чергу, американський соціолог і політолог А. Сейлс намагається провести межу між приватною та державною сферами. Приватна сфера складається, на його думку, як із приватних відносин людей один із одним, так і з міжіндивідуальних відносин та деперсоналізованих відносин різних асоціацій та об'єднань громадянського суспільства [8, 58]. Вони базуються на автономії індивідів, на їх вільному та добровільному об'єднанні в групи й вільному виході з них. Державна сфера включає відносини панування та підкорення, регулювання та субординації. На відміну від приватної сфери, держава є провідним інститутом, який організовує політичне, економічне і духовне життя країни, забезпечує баланс інтересів громадян.

У своєму дослідженні А. Сейлс узагальнює сучасні уявлення про громадянське суспільство як певну сферу соціуму. «Це сфера соціального асоціювання та інтеграції, де відбувається посередництво між індивідами та групами, між групами та соціальними інститутами, між соціальними, економічними та політичними інститутами. Це сфера, в якій, на його думку:

- формуються соціальна ідентичність та нові стилі життя;
- продукується громадська думка та конфлікти, які з неї витікають;
- наявна диверсифікованість, практично розколотість;
- первинні зв'язки існують тільки з державою, потім із транснаціональною економічною системою, але ж більшою мірою вони виявляються в повсякденному житті;
- наявні суттєві зв'язки з демократичними системами як умова їхнього існування та розвитку» [8, 65].

Таким чином, незалежно від різноманітних підходів щодо визначення сутності громадянського суспільства, представники вищезазначених теорій приходять до висновку, який висловив американський дослідник П. Андерсон. На його думку, громадянське суспільство «... є необхідним практико-індикативним поняттям, яке визначає всі ті інститути та механізми, що виходять за рамки держави в точному значенні слова...» [8, 26].

В українській політичній науці вчені почали розробляти категорію «громадянське суспільство» з середини 90-х років минулого століття. В умовах демократизації політичного життя були розпочаті дослідження таких аспектів проблеми, як генеза громадянського суспільства, його сутність, структура й функції, взаємодія з соціаль-

ною, правовою державою за умов модернізації суспільно-політичного життя, питання розвитку політичної активності громадян тощо. Дану проблематику запропонували Ю. Москаленко, Я. Пасько, М. Рябчук, Г. Щедрова та ін.

Аналогічної точки зору дотримуються й Т. Ковальчук, яка вважає, що «...громадянське суспільство – це комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), яка виражає різноманітні цінності, інтереси й потреби членів суспільства» [10, 56-57]. Виходячи з того, що в центрі суспільства знаходиться людина, яка є його первинною й головною клітиною й основною діючою ланкою, громадянське суспільство – це вся сукупність людських відносин і відповідних формальних і неформальних суспільних інститутів, які опосередковують її приватне життя і через які вона задовольняє свої потреби й інтереси.

У ряді праць категорія «громадянське суспільство» розглядається як один із принципів демократичної, правової держави. Так, О. Богінч розуміє громадянське суспільство як таке, члени якого пов'язані між собою належним їм на правах власності майном (іншою власністю) на засадах рівності й автономності, вони не мають над собою іншого авторитету, окрім власної волі. Держава у цьому випадку спрямовує свої дії лише на захист їх об'єктивних прав, підтримку потрібної рівноваги між приватними та публічними інтересами [11, 66].

Досить своєрідні акценти у вивченні концепту «громадянське суспільство» ставлять українські дослідники С. Телешун та В. Бебик.

Так, С. Телешун запропонував концепцію побудови не традиційного громадянського суспільства, а саме його нової форми – «...мультимедійного суспільства з новою класифікацією суб'єктів політичного процесу, чітко визначеними дефініціями права і власності», суспільства, відкритого для обміну інформацією [12, 122].

В. Бебик досліджує глобальне громадянське суспільство і пропонує розглядати його, як планетарну сукупність усіх громадян світу, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що перебувають за межами новоствореної глобальної держави, її директивного регулювання і регламентації, але гарантуються і охороняються згаданими вище політичними структурами глобальної держави [13, 58].

Аналіз сучасних підходів до визначення поняття «громадянське суспільство», які постають у дискусіях із різноманітних проблем процесу модернізації суспільного життя доводить, що громадянське суспільство належить до категорій, осмислення яких вимагає нових сучасних інтерпретацій. Протиріччя існують у трактуваннях змістовно-функціональних параметрів даного феномену, в уявленнях про взаємозв'язок його інститутів із державою, у баченні перспектив становлення глобального громадянського суспільства тощо.

Дослідники роблять висновок, що «...громадянське суспільство й демократична держава ніколи не розглядалися як серйозні протилежності. Навпаки, завжди була потреба у поєднанні їхньої мети й інтересів» [13, 25]. Так, Г. Щедрова акцентує увагу на тезі, що громадянське суспільство є базисом держави, ініціює в ній необхідні назрілі зміни. У свою чергу високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність держави [14, 119].

Науковці визначають стартові умови, спільні та відмінні риси в процесі формування громадянського суспільства. «В Україні, як і в ряді інших республік, об'єднання гасел демократії й національного суверенітету сприяло мобілізації значної частини населення на боротьбу з монополією КПРС на владу. Таким чином, національний фактор став каталізатором демократичного руху. Проте в Україні, на

відміну від більшості країн Центральної і Східної Європи й Прибалтики, під впливом національно-демократичних сил перебувало не більше чверті електорату, передусім у західному й центральному регіонах». Тому деєтатизація суспільства стає головним завданням у процесі трансформації. Українська дослідниця М. Патеї-Братасюк вважає, що саме «...громадянське суспільство нам необхідне як організована конструктивна противага державному тиску загалом і паразитуючому бюрократичному апарату, зокрема...» [15, 3].

Учені також роблять акцент на гуманістичному потенціалі громадянського суспільства, ролі моралі в формуванні ціннісних підвалів. Вони справедливо відзначають глибоку кризу в суспільстві, яка виражається в соціальній безпорадності, суспільній інерції, апатії, цинізмі тощо.

До останнього часу інституціалізація та інституційне середовище не були предметом спеціальних досліджень і розглядалися лише в контексті завдань, які пов'язувалися з вивченням феномену громадянського суспільства. Прискорення розвитку соціально-політичних процесів стало рушійним фактором, який підвищує значущість інституційної складової. Інституційні зміни стають суттєвим чинником, дослідження якого проводяться не тільки на макро- та мезорівнях. Усе частіше аналіз стану й динаміки інституціалізації вводяться в процедури стратегічного планування.

Дослідження стану та розвитку інститутів громадянського суспільства, властивих їм функцій і механізмів діяльності, тобто окремих етапів інституціалізації, здійснюють Ю. Ганжуров, Ю. Загородній, Г. Зеленько, Л. Кравченко, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Є. Щербенко та ін.

Громадянське суспільство та держава регулюють відносини між собою за допомогою ряду інститутів, до яких належать і об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства, бізнесові спілки та асоціації тощо. До цього переліку слід додати «третій сектор», або об'єднання громадян (інститути громадянського суспільства), які формуються за їх ініціативою для досягнення соціально значущих некомерційних цілей. Це — вся сукупність неурядових та некомерційних організацій [16, 27]. «Саме наявність потужного пласта, так званого «третього сектора», який забезпечує узгодження та реалізацію інтересів різних соціальних груп, є головною фундаментальною ознакою громадянського демократичного суспільства» [17, 19]. Він має стати реальним фактором у розвитку сучасного суспільства та рівноправним партнером держави й інших політичних інститутів у процесі реалізації інтересів громадян.

Гальмом у становленні громадянського суспільства стає відсутність зворотнього зв'язку між політико-владними інститутами й суспільством через нерозвиненість політичних партій. Україна виявилася приреченою на тривалий і суперечливий модернізаційний процес із численними відхиленнями. До того ж, головним завданням політичних партій на сучасному етапі розвитку України є сприяння реалізації політичних амбіцій конкретних осіб. Політичні партії є тільки формою, інструментом, «оболонкою» для юридичного оформлення бажання тих або інших політиків прийняти участь у розподілі державних посад.

Становленню інститутів громадянського суспільства перешкоджає й нерозвиненість «соціального ресурсу», який виражається в неадекватному рівні загальної і політичної культури, соціальній пасивності громадян та нездатності політичної еліти ставити інтереси суспільства вище власних інтересів і амбіцій.

Отже, на наш погляд, розглядаючи діяльність окремих інститутів громадянського суспільства як форми самоорганізації громадян, пов'язаної з реалізацією власних спільних інтересів та задоволенням потреб у економічній, соціальній, політичній,

культурній сферах, дослідникам бракує представлення цілісної картини формування, структурування та функціонування системи інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні. Інституціоналізація як процес визначення і оформлення організаційних, правових та інших структур для задоволення суспільних потреб залишається теоретично не достатньо розробленим процесом на концептуальному рівні.

Література:

1. Цицерон. Диалоги: О государстве: О законах / Цицерон ; [пер. с латин. изд. подгот. И. Н. Веселовский]. — М.: Наука, 1996. — 224 с.
2. Аристотель : соч. в 4 т. / [пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура]. — М. : Мысль, 1983. — (Филос. наследие). Т. 1. Политика. Афинская полиция. — 1983 — 482 с.
3. Макиавелли Н. Государь / Николло Макиавелли — М. : Планета, 1990. — 79 с.
4. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. / Томас Гоббс. — М. : Мысль, 1991. Т. 1. — М., 1991. — 731 с.
5. Монтескье Ш. Избр. произведения / Ш. Монтескье ; [общ. ред. проф. М. П. Баскина. Примеч. О. С. Миндлин]. — М., Госполитиздат, 1955. — 800 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем. ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц]. — М. : Мысль, 1990. — 524 [2] с.
7. Гаджиев К. С. Политическая наука : пособие. — М. : Сорос — Междун. отношения, 1994. — 400 с.
8. Гражданское общество : реф. сбор. / Рос. акад. управл. ; [Аг А., Арато А., Андерсон П. и др.] ; отв. ред. Г. И. Иванов. — М. : РАУ, 1994. — 65 с.
9. Политологический словарь : в 2-х част. / [сост. В. А. Варьвдин; научн. ред. и руковод. автор. кол-ва А. А. Мигولاتьев]. — М. : Луч, 1994. - Ч. 1. — М., 1994. — 208 с.
10. Громадянське суспільство в Україні : проблеми становлення / В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін. — К. : Логос, 1997. — 122 с.
11. Богінч О. Л. Громадянське суспільство як основа функціонування правової держави / О. Л. Богінч // Правова держава. — 1995. — № 6. — С. 65—69.
12. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики / Телешун С. О. — Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. — 344 с.
13. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі : навч. – метод. посіб. / [В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтярьова та ін.] ; за заг. ред. В. Бебика – К. : ІКЦ Леста, 2006. – 248 с.
14. Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко]. — 2-е вид., доп. і перероб. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.
15. Патеї-Братасюк М. Г. Громадянське суспільство: сутність, генеза, ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України / Патеї-Братасюк М. Г., Довгунь Т. І. — Тернопіль : Мандрівець, 1999. — 254 с.
16. Хуснутдінов О. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку) / Хуснутдінов О. — К. : ФПУ, 2000. — 47 с.
17. Ганжуров Ю. ЗМІ як інститут громадянського суспільства / Ю. Ганжуров // Наукові записки Інституту політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2004. — Вип. 25. — С. 63–74.

Рецензенти:

доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління
Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Д.В. Неліпа

доктор політичних наук, професор, проректор Університету «Україна» – В.М.Бєбик

Стаття рекомендована до друку редколегією збірника наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Політологічний вісник». Протокол № 2 від 26 березня 2013 р.